

Зоран Димић¹
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

Прегледни научни рад
UDK: 141.7; 32:316.75
Примљено: 20.7.2022.

Ревидирана верзија: 5.11.2022.

Одобрено за штампу: 21.11.2022.

DOI: <https://doi.org/10.46630/gsoc.29.2022.03>

ИДЕОЛОГИЈА ИЗМЕЂУ ОМОГУЋАВАЊА И НЕГАЦИЈЕ ПОЛИТИКЕ

Апстракт: Иако нам је на термин „идеологија“ данас прва асоцијација догматско мишљење и политичка манипулација, Трасијева намера била је да са овим појмом пре свега повеже научну строгост и аналитичку јасноћу. Ослођен, попут осталих француских просветитељских филозофа, на Локово учење о идејама Траси је развио појам идеологије у контексту своје аналитичке методологије чији је циљ био да се сложене идеје сведу на основне елементе. Стога изворно значење нове термилошке кованице „идеологија“ треба разумети много једноставније и елементарније – као „науку о идејама“. У свом заједничком делу *Немачка идеологија* Маркс и Енгелс овај појам дефинишу као намерно искривљавање материјалне стварности које владајућим класама служи као згодан параван за економско експлоатисање и политичко угњетавање. Стегер, један од најутичајнијих савремених теоретичара идеологије, сматра да бисмо били неправедни према идеологији и њеним историјским манифестацијама ако бисмо их ограничили само на штетне аспекте. Стога он недвосмислено истиче да идеологија има свој јасан „морални утицај на људско понашање“, те да је стога корисна за стварање „солидарних веза“ у људским заједницама, и да у том смислу има очигледну „интегративну улогу у осигурању друштвене стабилности“. Анализирајући еволуцију појмова унутар различитих идеологија, Фриден примећује да релативни „политички успех“ идеологије зависи од њене способности да другима наметне уверење да су баш њене дефиниције појмова неизоставно тачне. Управо то доводи до својеврсног облика „такмичења у дефинисању појмова“, у којем се свака идеологија труди да врши континуирано „деконтестирање“ својих појмова. Овде износимо аргументе према којима суштину идеологије треба тражити између, са једне стране, њене неопходности у конституисању политичког живота, и, са друге, у могућој опасности по политички живот уколико се склоност идеологије ка деконтестацији ваљано не контролише.

Кључне речи: идеологија, наука о идејама, деконтестација, политика, опасност, манипулација.

¹ zoran.dimic@filfak.ni.ac.rs

Увод

Иако се уобичајено појам идеологије везује за марксистичку традицију, у којој је добио своје најпознатије значење, његова изворна употреба заправо је знатно старија (Филиповић 1984: 137). Првобитна појава овог појма везана је за централно дело француског просветитељског филозофа Трасија (Antoine Destutt de Tracy, 1754–1836), које носи наслов *Елементи идеологије* (Les éléments d'idéologie). Значење појма идеологије, међутим, овде нас упућује на знатно шири контекст који нужно треба имати у виду уколико желимо да разумемо значај овог термина за настанак модерног света. У том је смислу Марксова (Karl Marx) употреба овог термина знатно специфичнија. Смисао марксистичког појма идеологије детерминише се централним местом које у Марксовој филозофији задобија појам отуђења, према коме се човек „удаљава” од своје стваралачке суштине, а он сâм се подваја на, с једне стране, изоловано, обесмишљено и дезоријентисано материјално биће, а са друге, исто тако изоловану идеологијску свест у облику теорије. Сходно томе овај појам се у Марксовој филозофији не односи само на идеологијску, искривљену свест и спознају, него и на човеков живот, његове друштвене и људске односе, речју – човеков свет у целини. Будући да се човек налази под влашћу властитих, али од њега одвојених сила, људско биће се на тај начин удаљава од своје хуманистичке суштине и претвара се у пуког техничара, физичког радника или буржоаског филозофа.

За разлику од Марксове употребе овог појма која је евидентно критичка и има за циљ укидање отуђења и реализацију истинског, реалног хуманизма у људском друштву, Траси користи овај термин на знатно неутралнији начин, али истовремено не мање инспиративно. Посебно занимљивом се чини околност да се Трасијева филозофија нашла у самом фокусу филозофских збивања у постреволуционарној Француској. Наиме, званична влада је након револуционарних дешавања као филозофију признала само оно што представља „студиј емпиријског развоја интелигенције”, а управо Траси је у свом поменутом делу таквом учењу дао име „идеологија” (Винделбанд 1957: 32). На први се поглед чини да између Трасијевих и Марксових конотација појма идеологија има много више сличности, међутим, контекст у коме је француски филозоф развио своје разумевање идеологије заправо упућује на нешто сасвим друго.

Од науке о идејама до деконтекстације

Иако нам је на термин „идеологија“ данас прва асоцијација догматско мишљење и политичка манипулација, изворна Трасијева намера била је да са овим појмом пре свега повеже научну строгост и аналитичку јасноћу (Трасу 2009: 1–20). Ослоњен, попут осталих француских просветитељских филозофа (Волтер, Кондијак, Ламетри, итд.), на Локово учење о идејама, и пореклу

и природи сазнања, Траси је развио појам идеологије у контексту своје аналитичке методологије чији је циљ био да се сложене идеје сведу на основне елементе. Међутим, будући да се Трасијев спис појављује у доба интензивног развоја просветитељства у Француској, његов утицај и домет не исцрпљује се у оквиру рационалистичко-емпиристичке дебате о урођеним идејама и правом извору нашег сазнања, већ га много више треба тражити у контексту критике метафизичких исказа о Богу и апсолутној истини, насталих у оквиру тадашње званичне религије. Стога изворно значење нове Трасијеве термилошке кованице „идеологија“ треба разумети много једноставније и елементарније – као „науку о идејама“.

Траси је иначе у постреволуционарној Француској био део уског круга просветитеља који су деловали у новооснованом *Националном институту за уметност и науку у Паризу*. Отуда се Трасијево постулирање научних истина у оквиру нове, републиканске политичке идеологије мора схватити као део заједничког плана унапређења Француске републике након револуционарних дешавања. У том контексту су Трасијеви *Елементи идеологије* били нека врста полувзаничног приручника, промовисаног од стране постреволуционарне владе, који је садржао детаљна упутства за политичке и друштвене реформе. Дакле, изворно трасијевско значење термина идеологија, настало у кругу његових истомишљеника у поменутом институту, носило је јасан критички тон који је нова Наука о идејама (идеологија), заснована на емпиристичким основама, градила према дотадашњој метафизичкој филозофији рационалистичке провенијенције и званичној религији. Оно што ће се са овим значењем надаље дешавати вишеструко је значајно за развој појма идеологије. Упркос својим коренима у метафизици и модерној теорији сазнања, овај појам се од самог почетка показао као врло зависан од актуелних политичких околности. Наиме, на свом путу ка власти Наполеон Бонапарта је убрзо прихватио нову Науку о идејама. Међутим, од тренутка када су му чланови Института ускратили политичку подршку, он их је оптужио да нису добро схватили „императиве модерне државности“ (Steger 2008: 2). На том трагу ће временом од „Науке о идејама“ остати само „идеологија“. У свести јавног мњења преовладала је пејоративна конотација термина идеологија, на чије је формирање пресудно утицао управо Наполеон. Насупрот идеолозима који су седели у Институту, и „превише се оптерећивали“ комплексним промишљањем актуелних друштвених проблема, Наполеон је успео да себе у јавности наметне као конкретног и прагматичног политичара који одлучно и брзо решава горуће проблеме, и при том презире све што иоле подсећа на идеолошко размишљање. То је иначе опште позната „политичка маска“ коју ће касније током историје 20. и 21. века врло радо користити политичари најразличитијих политичких орјентација, од крајњих левичара до најекстремнијих десничара.

Снажну негативну конотацију појам идеологије је такође стекао код Маркса и Енгелса, односно, у радикалним круговима насталим под њихових утицајем, који су у потпуности били опседнути револуционарним идејама. У свом заједничком делу *Немачка идеологија* (Deutsche Ideologie), Маркс и Ен-

гелс овај појам дефинишу као „намерно искривљавање материјалне стварности које владајућим класама служи као згодан параван за економско експлоатисање и политичко угњетавање” (Маркс 1974: 55). Током 20. века, готово једнаком експлоатацијом идеолошких идеја и с леве и с десне стране, још се више утврдила свест о невероватном политичком потенцијалу идеологија било које врсте. Како смо то јасно видели у случају Наполеона, једнако снажан политички потенцијал имало је чак и радикално негирање идеологије.

Из овог кратког описа историјата термина идеологија јасно је да је реч о врло комплексној друштвеној и политичкој појави, према којој не можемо заузети једностран и искључив став. Стога су, стављајући у страну сва могућа негативна значења, аутори попут Стегера склони томе да идеологије виде као „еволуирајуће и променљиве системе политичких уверења“ (Steger 2008: 3). Иако су оне превасходно од краја 18. века па надаље биле критички усмерене на религијске доктрине, временом су заправо почеле да личе на њих. Наиме, попут религија, идеологије су биле својеврсни „системи идеја и вредности“ које би људске заједнице требало да следе. Премда је одговор који идеологија нуди на кључна животна питања секуларан, она заправо ради исто што и религија – повезује различите етичке, културне и политичке димензије друштва у један свеобухватан систем уверења. Попут религије и идеологија се ослања на метафоре, наративе и митове који одвајају добро од зла. Идеологија се такође развија на емоцијама, подстичући код људи најразличитија осећања и акције – бес, страх, ентузијазам, љубав, жртвовање, алтруизам, мучења, силовања, итд. Иако се сасвим сигурно таква оцена не би допала члановима *Националног института за уметност и науку у Паризу*, њихова идеја да у оквиру једне нове „Науке о идејама“ заштите француску републику од штетног утицаја религије и метафизике заправо се временом изметнула у своју супротност.

Из свих ових разлога, Стегер, а видећемо касније да има још аутора који стоје на сличном становишту, сматра да бисмо били неправедни према идеологији и њеним историјским манифестацијама ако бисмо их ограничили само на штетне аспекте. Стога он недвосмислено истиче да идеологија има свој јасан „морални утицај на људско понашање“, те да је стога корисна за стварање „солидарних веза“ у људским заједницама (Steger 2008: 4). Идеологије, у том смислу, насупрот негативним конотацијама, имају очигледну „интегративну улогу у осигурању друштвене стабилности“. Попут Стегера, и Томсон је склон томе да идеологију не сагледава једнострано. На том трагу он прави разлику између научника који се критички користе „идеолошким концепцијама“ и оних који то чине на неутралан начин (Thompson 1984: 3–4). Први међу њима прилазе идеологијама као системима идеја који су нужно илузорни и једностранни, док други не прихватају ту оцену и идеологијама се користе искључиво неутрално. Међутим, јасно је да неутралан приступ идеологијама пада у непријатну опасност неопрезног оправдавања њихових доказано штетних аспеката.

На први поглед, један од најпознатијих савремених теоретичара проблема идеологије, Мајкл Фриден (Michael Freeden), заступа сасвим другачије становиште. Наиме, Фриден одбацује поменути дефиницију идеологије, коју

на пример заступа Стегер, према којој су идеологије „системи уверења“ који испољавају одређену статичност будући да обухватају утврђени и довршени број идеолошких концепција. Насупрот томе, Фриден приступа овом проблему из сфере модерне семантике. Према његовом разумевању, идеологије се слично језицима састоје од одређених појмова чије се значење временом природно мења. Примерен начин анализе појмова, којима оперишемо у идеологијама, и њихових међусобних односа је да их посматрамо у њиховим семантичким пољима. У том смислу он истиче да свака идеологија има своје „основне појмове“, који природно имају већу важност (такав је на пример појам класног сукоба у марксистичкој традицији), и своје мање важне, такозване „периферне“ појмове који имају секундарну важност. Одређени појмови, били они основни или периферни, временом добијају или губе на значају. Исто тако смо сведоци тога да се изненада могу појавити одређени нови појмови, који врло често могу доћи из других идеологија, али истовремено неки други појмови могу потпуно испасти из употребе (Freeden 1996: 75–81). Такође, различите идеологије могу дати различита значења истом појму – на пример, појам једнакости има једно значење у марксизму, док ће у либерализму његов акценат бити на правном и политичком аспекту. Дакле, појмови су унутар различитих идеологија детерминисани њиховим односом са другим појмовима. Оно што нарочито привлачи Фридену пажњу су односи између различитих појмова, будући да ће се они свакако дугорочно развијати.

Анализирајући еволуцију појмова унутар идеологија, Фриден примећује да релативни „политички успех“ идеологије зависи од њене способности да другима наметне уверење да су баш њене дефиниције појмова неизоставно тачне. Управо то доводи до својеврсног облика „такмичења у дефинисању појмова“ (contest), у којем се свака идеологија труди да врши континуирано „деконтестирање“ (decontestation) својих појмова.² Иако овај појам није лако једнозначно превести једним терминолошким еквивалентом на српски језик, пробаћемо да укратко објаснимо на шта овде Фриден мисли. Наиме, он сматра да заправо свака идеологија покушава да на овај или онај начин онемогући и елиминише сва могућа оспоравања властитих појмовних дефиниција, чиме заправо одбацује конкурентске дефиниције. На тај начин она заправо деконтестира, онемогућује борбу идеологија око тога чије је становиште исправно. На пример, марксизам ће на тај начин одбацити приватно власништво као производ експлоататорске природе капитализма, баш као што либерализам може објашњавати интервенцију државе као кршење индивидуалних слобода (Freeden 1996: 75). Оно што је притом занимљиво је да се међусобна идеолошка борба не одвија само између различитих идеологија, већ и унутар једне исте као својеврсни вид унутаридеолошког такмичења – на пример, марксистичко-лењинистички тренд у току двадесетих година у односу на главни ток марксизма.

² Неки наши аутори предлажу другачија језичко-преводиљачка решења за овај Фриденев појам. Види детаљније Вранић 2015: 71.

Позитивни и негативни аспекти идеологије

Иако се начелно можемо сложити са одређеним бројем ставова које о идеологији граде на пример Стегер и Фриден, нарочито у погледу њене сличности са религијом и зависности од актуелних политичких кретања, при чему ћемо нарочито узети у обзир Фриденов појам деконтестације, овде желимо да осветлимо одређене аспекте појма идеологије који су у анализама поменутих аутора били у мртвом углу пажње. Насупрот Стегеру који је склон томе да своје тумачење идеологија гради на разликовању између критичког и неутралног приступа, и који тежи томе да нарочити значај у ширем друштвеном контексту додели позитивним аспектима идеологије, ми бисмо радије да осветлимо овај појам из једног другачијег угла.

Наиме, сви поменути аутори јасно запажају универзални карактер идеологија. Иако се о појави идеологија историјских говори тек од Француске револуције, Фриден и Холанд се такође слажу с тим да су идеологије саставни део људске историје. Чини се да то нико није боље изразио од француског филозофа Луја Алтисера (Louis Althusser), реченицом у којој је јасно истакао да „људска друштва скривају идеологију као свој суштински елемент и атмосферу која је неопходна за њихов живот и развој кроз историју (Althusser 1969: 232). У складу с тим Стегер је очигледно склон томе да одређене аспекте идеологије види као друштвено корисне будући да имају јасан „морални утицај на људско понашање“ и успостављање „солидарних веза“ у људским заједницама, што све заједно доводи до тога да имају очигледну „интегративну улогу у осигурању друштвене стабилности“ (Steger 2008: 4). Ова последња Стегерова констатација изузетно је прецизна и у случају великог броја идеологија сасвим тачна. Међутим, управо ћемо на овом месту започети излагање једног другачије разумевања идеологије.

Наиме, иако не споримо да одређени аспекти идеологије могу краткорочно гледано имати „интегративну улогу у осигурању друштвене стабилности“, парадоксално бисмо могли да се запитамо – да ли је то суштински заиста добро за човека и политичку заједницу у којој он живи? Другим речима, иако је неспорно да је стабилност једна од најзначајнијих врлина политичких институција, сматрамо да она свакако није нешто што би требало чувати по сваку цену. У историји имамо очигледних примера да је одређена идеологија на краћи временски период успевала да произведе и одржи одређену друштвену стабилност, нпр. комунизам у револуционарној Русији. Међутим, ако гледамо ширу слику, не можемо а да не приметимо да је у истом случају та иста идеологија у каснијим деценијама произвела много друштвеног зла – како за одређене индивидуе које се нису политички слагале за званичном идеологијом, тако и за специфичне друштвене групе. Чињеница да одређене идеологије, или извесне политичке одлуке, у ограниченом временском периоду и у специфичним околностима за последицу имају одређену друштвену стабилност, не значи истовремено да је то трајно добро и корисно за политичку заједницу у којој

се те одлуке спроводе. Људска потреба за стабилношћу заправо је производ и наслеђе једног примарнијег облика удруживања, које изворно нема везе са политичким заједницама и политиком као специфичном вештином уз помоћ које људи управљају заједницом како би себи обезбедили бољи и срећнији живот (види детаљније: Đimić 2022: 33, 150). Одржавање живота и обезбеђивање сигурности и стабилности примарно је био задатак претходних облика људског удруживања – домаћинства и села, у којима одлуке по патријархалном моделу најчешће доноси један човек. Почев од грчког полиса, демократске политичке заједнице, модерне државе или градови, засноване су на много комплекснијем начину одлучивања, који има за задатак да афирмише субјективну вољу сваког члана заједнице. Управо је то критеријум са којим свака идеологија има великих проблема.

На овом месту нам се Фриденов увид у суштину идеологије чини заиста пресудним. Како Фриден лепо примећује све идеологије на овај или онај начин имају проблема са конкуренцијом. Истовремено стална конкуренција политичких идеја, односно стално сучељавање аргумената за ову или ону одлуку, стално „такмичење“ са другим политичким опцијама, чини суштину политичког живота. Како то на пример јасно примећује Аристотел у својој *Политици*, у једном од најранијих објашњења политичке природе човека, према коме се човек дефинише као „политичка животиња“, суштину политичког живота у полису чини управо чињеница да се у њему све одлуке доносе сучељавањем различитих аргумената, односно спорењем (Đimić 2022: 110). Управо та стална конкурентност различитих опција у одлучивању, при чему све оне у, на пример демократском политичком одлучивању, имају једнаке или приближно једнаке шансе, чини сваку политичку заједницу врло нестабилном. Стога су претходне заједнице удруживања, какве су на пример домаћинство или село, у којима одлуке доноси најстарији члан и по правилу нема борбе аргумената и сучељавања различитих опција приликом одлучивања, заправо начелно много стабилније. Ако би се као критеријум узела стабилност, сви овде побројани претходни облици удруживања, у којима се одлучивање врши на патријархалан начин који не подстиче такмичење и конкуренцију, заправо су много стабилнији од полиса или било које друге политичке заједнице.

Будући да деконтестацију истиче као битну особину идеологија, Фриден тиме заправо погађа у центар онога што чини њихову суштину. С обзиром да идеологије понекад свој политички успех остварују деконтестацијом, својеврсним укидањем сучељавања аргумената, односно укидањем легитимне борбе различитих политичких опција приликом доношења одлука, оне тиме заправо могу бити могући извор укидања политике као специфичне делатности којом политичке заједнице себе воде. Како је то добро познато из историје различитих идеологија, неке од њих непосредно почивају на елиминацији и радикалном онемогућавања било каквих оспоравања сопствених становишта. Уколико се склоност ка деконтестацији ваљано не контролише, идеологије понекад испољавају своју најекстремнију карактеристику – нетолеранција према било каквој политичкој конкуренцији. Историја разних идеологија препуна је

чињеница које сведоче о томе. Време спровођења Октобарске револуције, али такође и деценије развоја СССР-а сведоче о бруталности с којом су се политичке власти односиле према политичким опцијама и интелектуалцима који се нису слагали са званичним политичким властима. Нешто слично дешавало се и у периоду након Француске револуције, који се управо одликује изливи-ма најсуровијег насиља. Идеологија понекад може тежити томе да одређену политичку заједницу врати у претполитичко стање, у коме је начин доношења одлука ближи методама које се користе у патријархалним заједницама какве су домаћинство или село. Поједини идеолошки политички системи, али такође и домаћинство или село, воле стабилност и одржавају је по сваку цену – чак и по цену угрожавања људских индивидуалних слобода или елементарних људских права. Да би постигле жељену стабилност, поједине идеологије не презају чак ни од тога да укину политику и сваки облик конкурентског политичког деловања, односно сваку појаву политичке борбе. Управо то нам се чини једнако важним за разумевање идеологије као и њена фундаментална важност за функционисање политичког живота.

Закључак

На основу овде развијених аргумената, склони смо томе да идеологију уједно видимо и као једну легитимну политичку форму која, како то Стегер тврди, може друштвено да се оправда, али такође и као форму која потенцијално може да падне у опасност деконтестације конкурентних политичких идеја, како то сугерише Фриден. Иако су идеологије неизбежан део политичког живота, будући да оне формулисањем кохерентних политичких концепција заправо омогућавају политички живот, неконтролисане доминације једне идеологије понекад производе могућност негације политике.

Литература

- Althusser, L. (1969). *For Marx*. London: Allen Lane.
- Dimić, Z. (2022). *Političke životinje i zveri*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Freeden, M. (1996). *Ideologies and Political Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Filipović, V. (1984) *Filozofijski rečnik*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Marks, K., Engels, F. (1974) *Nemačka ideologija* (Dela, VI tom). Beograd: Prosveta.
- Steger, M. B. (2008) *The Rise of the Global Imaginary*. Oxford: Oxford University Press.
- Thompson, J. B. (1984) *Studies in the Theory of Ideology*. Berkeley: University of California Press.
- Tracy, D. (2009) *A Treatise on Political Economy or, Elements of Ideology*. Translation edited by Thomas Jefferson. Auburn: The Ludwig von Mises Institute.

Vindelband, V. (1957) *Povijest filozofije* (II tom). Zagreb: Kultura.

Vranić, B. (2015) *Političke ideologije i moć kod Majkla Fridena: da li ideologije ukidaju suštinski sporne pojmove?* Godišnjak Fakulteta političkih nauka, vol. 9, br. 14, str. 71-86.

Zoran Dimić

IDEOLOGY BETWEEN ENABLING AND NEGATING POLITICS

Summary: Although our first association with the term “ideology” today is dogmatic thinking and political manipulation, Tracy intended first to associate scientific rigor and analytical clarity with this term. Relying, like other French Enlightenment philosophers, on Locke’s teaching about ideas, Tracy developed the concept of ideology in the context of his analytical methodology, which aimed to reduce complex ideas to essential elements. Therefore, the original meaning of the new term “ideology” should be understood much simpler and more elementarily - as “the science of ideas”. In their work *The German Ideology*, Marx and Engels define this term as a deliberate distortion of material reality that serves the ruling classes as a convenient cover for economic exploitation and political oppression. Steger, one of the most influential contemporary theorists of ideology, believes that we would be unfair to ideology and its historical manifestations if we limited them only to harmful aspects. Therefore, he unequivocally points out that ideology has its apparent “moral influence on human behavior”, that it is, therefore, helpful in creating “bonds of solidarity” in human communities, and that in this sense, it has a prominent “integrative role in ensuring social stability”. Analyzing the evolution of concepts within different ideologies, Freedman notes that an ideology’s relative “political success” depends on its ability to impose on others the belief that its definitions of concepts are consistently correct. This is precisely what leads to a kind of “competition in defining concepts”, in which each ideology tries to continuously “decontest” its concepts. We argue that the essence of ideology should be sought between, on the one hand, its necessity in the constitution of political life and, on the other hand, the possible abolition of politics if the tendency of ideology toward decontestation is not adequately controlled.

Keywords: ideology, science of ideas, decontestation, politics, abolition, manipulation.